

УДК 811.161.228

Р. Л. Сердега*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, м. Харків***Назви зернових культур та деяких їх частин
у центральнослобожанських говірках**

Сердега Р. Л. Назви зернових культур та деяких їх частин у центральнослобожанських говорах. В статті на матеріалі центральнослобожанських говірок розглянуто найменування зернових культур та деяких їх частин. Назви зернових рослин — це дуже давня і стійка група слів. У її складі є утворення як праслов'янської доби, так і пізнішого часу. Встановлено, що назви злакових рослин у центральнослобожанських говірках, як правило, збігаються з відповідними найменуваннями у загальнонародній мові, хоча є й певні відмінності, що виявляються на всіх рівнях діалектного мовлення досліджуваного ареалу. Розкрито етимологію деяких із цих найменувань.

Ключові слова: *назви зернових культур, центральнослобожанські говірки, лексема, семема, лексико-семантична група.*

Сердега Р. Л. Названия зерновых культур и некоторых их частей в центральнослобожанских говорах. В статье на материале центральнослобожанских говоров рассматриваются названия зерновых культур и некоторых их частей. Наименования зерновых растений — это очень давняя и устойчивая группа слов. В её составе имеются как образования праславянского периода, так и более позднего времени. Установлено, что названия злаковых растений в центральнослобожанских говорах, как правило, совпадают с соответствующими общенародными наименованиями, но определённые особенности, которые проявляются на всех уровнях в исследуемом ареале, всё же таки имеются. Раскрыта этимология некоторых из этих названий.

Ключевые слова: *названия зерновых культур, центральнослобожанские говоры, лексема, семема, лексико-семантическая группа.*

Serdega R. L. Names of cereal crops and some of their parts in Central Slobozhanshchyna dialects. The present paper deals with names of cereal crops and some of their parts based on the central Slobozhanshchyna dialects. A name of cereal plants is a very ancient and stable word group. This group consists of ancient Slavic formations as well as of later periods. It was defined that names of cereal plants in central Slobozhanshchyna dialects as a rule coincide with the corresponding public names. Though there are some special peculiarities that are revealed on all levels in the researched area. The etymology of some plants' names was defined.

Key words: *names of cereal crops, Central Slobozhanshchyna dialects, lexeme, sememe, and lexical-semantic group.*

Діалектна лексика має велику науково-практичну цінність не тільки для лінгвістики, а й для багатьох інших галузей науки — етнографії, етнології, історії тощо. Тому надзвичайно актуальною проблемою сьогодні є дослідження різних тематичних і лексико-семантичних груп регіональної лексики.

Однією з найхарактерніших особливостей конкретного просторового мовлення є багатство його на слова, що стосуються спеціальних галузей господарства, зокрема на ті, які пов'язані з сільськогосподарською діяльністю людей. Найважливішою ж галуззю хліборобства є зернове господарство. Під зерновими культурами — значна частина орних земель України. Харківщина не є щодо цього винятком, оскільки вирощування зернових є головною галуззю сільського господарства області [2:164]. На цій території вирощують озиму і яру пшеницю, озиме жито, кукурудзу, овес, просо, гречку. Отже, відповідно до позалінгвістичного (від реалії до назви) принципу, перейдімо до розгляду лексем, пов'язаних із найменуваннями зернових культур.

Ці назви так чи інакше розглядали П. Гриценко [1], М. Никончук [4], І. Сабадош [5] й інші.

Матеріалом для статті слугували записи говіркової лексики Центральної Слобожанщини з 186 населених пунктів Харківської області, виконані викладачами і студентами філологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, а також фактаж зібраний автором власноруч протягом 2001–2006 рр.

ЛСГ на позначення злаків та пов'язаних із ними денотатів утворює своєрідну організовану цілісність. Ця своєрідність, зазначає П. Гриценко, полягає насамперед у тому, що гіпонімічні відношення (між родовими назвами) дуже динамічні [1:73–74].

Такі номени, як „пшениця”, „жито”, об'єднані родовою назвою „хліб”, проте як гіпоніми з лексемою „хліб” не пов'язані кукурудза, просо й інші культури. Мікрогрупи найменувань, пов'язані з окремими рослинами, у переважній більшості є репрезентантами спільного набору сем: „рослина, загальна назва”, „стебло”, „плодоносна частина стебла”, „плід”, „тип рослини за формою (кущ, стебло)” та ін. Отже, слушно зауважує П. Гриценко, „усвідомлювана цілісність ЛСГ назв

сільськогосподарських культур реалізована в ідентичній (чи дуже близькій) сегментації денотативного плану; усвідомлення цілісності відбилось і в спільній номінації однакових частин різних рослин” [1:73]. Досить складну семантичну структуру мають такі лексеми цього ж семантичного ряду: *вóлот'* „колосок проса і вівса” (Солоницівка, Зарічанка Дергачівського району, Шестакове Вовчанського); „суцвіття кукурудзи” – *в'їник* (Шевченкове Харківської області), *м'їт'ółка* (Черемушка, Яблунівка Валківського), *м'їтёлка* (Солоницівка, Зарічанка Дергачівського, Першотравневе, Костянтівка Зміївського району). Останні дві лексеми у центральнотобожанських говорах використовуються і на позначення найменувань колосків проса та вівса *м'їт'ółка* (Черемушка, Яблунівка Валківського району), *м'їтёлка* (Зарічанка, Солоницівка Дергачівського, Костянтівка Зміївського району).

Найменування зернових культур — це дуже давня і стійка група слів. У її складі є утворення як праслов'янської доби (*žito* „зернові культури взагалі”, *gъzъ* „жито”, *ръшеніса* „пшениця”, *есѣту* „ячмінь”, *овъсь* „овес”, *proso* „просо”), так і пізнішого часу. Так, наприклад, лексема гречка, як і сама реалія, потрапила на слов'янські терени пізніше за згадувані вище найменування злакових культур. Дослідник ботанічної номенклатури І. В. Сабадош пише, що гречка звичайна (родина гречкові) була відома за часів Київської Русі [5:37]. Підставою для такого твердження є знайдені археологами біля Харкова зерна гречки, які належать до періоду XI–XIII ст. І хоча, як слушно зауважує вчений, пам'ятками давньоруської писемності назви цієї культури не засвідчені, визнається, що старопольське *gruka* не пізніше XII–XIII ст. запозичене з литовського *grikai*, джерелом якого є киеворуські * *grьka*, *gręca* (тобто „грецька рослина”; „яка прийшла з Греції”), утворені від *grькъ* „грек” [3:592, 5:37, 6: 457].

У центральнотобожанських говірках на позначення цієї культури використовують лексеми *грéчка* (майже в усіх обстежених пунктах), *гречі́ха* (Смирнівка Лозівського, Іванівка Барвінківського, Катеринівка Близнюківського, Лебеже Чугуївського, Солоницівка й Зарічанка Дергачівського району), *греч'і́ха* (Жовтневе Сахновщинського, Іллічівка Барвінківського, Ков'яги Валківського, Рокитне Нововодолазького), *гречу́ха* (Смирнівка Лозівського, Борова Борівського району Харківської області).

Кукурудза — найновіша для України злакова рослина. Вона завезена до Європи після відкриття Америки (за І. Сабадошем 1493 р.) [5:92]. Найменування цієї культури з'являються на українських землях тільки з початку XVIII ст.: пшеница турецкая, кіяхи, кукуруза, тенгериця, тенкериця, кукуриця, мелай [5:92]. Порівняно з назвами рослин, що відомі слов'янам із давніх-давен найменування кукурудзи мають значну кількість діалектних варіантів, зокрема в українських говорах. Наприклад, у правобережнополіських маємо такі: кияхи, кіяхі, кіляхі, кікі, китяхи, кітяхі, китяги, ковтяхи, пшеничка, калач, кукуруза, кукурудза, какаруза [4]. Більшість варіантів номінацій кукурудзи є запозиченими з інших мов, як слов'янських, так і неслов'янських, зокрема польської, румунської, угорської тощо [5:92–93]; це відзначає і М. Фещенко у дослідженні „Назви лікарських рослин в українській мові” [7:11], хоча, звичайно, є й власне українські утворення, наприклад, кияхи (за допомогою суфікса -ах-и від кий „палиця” [5:109]. Центральнотобожанським же найменуванням цієї культури властива незначна варіативність. У говірках Центральної Слобожанщини, маємо лексему „кукурудза” та кілька її фонетичних варіантів *кукурз'уза* і найпоширеніший у цьому ареалі *кукур'уза*. Узагалі ж, як слушно зауважує І. Сабадош, назва „кукурудза” належить до важких в етимологічному відношенні. Це відзначає й М. Фасмер [6:407]. Незважаючи на численні етимології, в тому числі й ті, що допускають виникнення слова „кукурудза” на слов'янській мовній основі (зв'язок з прасл. * *kokog* (**kokur*), враховуючи труднощі пояснення утворення цієї лексеми на слов'янському ґрунті і напрям поширення культури кукурудзи в Європі з півдня на північ, слід схилитися до думки тих авторів, які припускають запозичення до української мови „кукурудза” через турецьке посередництво (порівняйте тур. *kukuruz*, *kokoros* і румунське *suciguz* [5:92]. Безперечно, заслуговує на увагу і припущення про те, що турецьке чи румунське слово, можливо раніше запозичене від слов'ян, а потім повернулося до них із новим значенням і дещо в зміненому фонетичному вигляді [5:93]. До слов'янської етимології назви „кукур'уза” схиляється й О. Трубаčov у додатку до 2-го видання „Етимологического словаря русского языка” М. Фасмера, зокрема, він припускає можливість власне південнотобожанської назви, беручи до уваги документованість власного імені *Suciguz* у 1990 р. [5:93].

Слід відзначити, що під тиском літературної вимови форма *кукурз'уза* в центральнотобожанських говірках зникає з активного вжитку й відходить на другий план. Літературне *кукур'удза* є невід'ємним складником лексичної системи досліджуваної території у сегменті „основні зернові культури”, проте в центральнотобожанських говірках спостерігається доволі виразна тенденція заміни африкати *дз* на

фрикативний звук з (і відповідно форму *кукуру́за*). У цьому виявляється як певне спрямування до „опрощення”, так і вплив російських систем.

Узагалі ж основні найменування зернових культур у говірках Харківщини загальновідомі й загальноновживані. Ці назви не відзначаються особливою різноманітністю і, як правило, майже безваріантні. Не виявляють тенденцій до зникання і заміни, хоч і дуже давні. Більшість найменувань злакових рослин успадковані ще з праслов'янської мови. Розглянемо сучасне функціонування цих назв у центральнослобожанських говірках. Семема „жито, зернова культура” має такі репрезентанти *жі́то* (в 171 населеному пункті), *ро́ж* (у 15 н.п.). Значення „просо” представлене лексемами просо (в усіх обстежених пунктах), *пр'і́сцє* (в 3 н.п.), *просцє* (в 2 н.п.). Семема „овес” репрезентована такими елементами *овє́с* (у 182 н.п.), *в'і́сц* (в 3 н.п.), *в'і́фс* (в 1 н.п.). Значення „ячмінь” представлене лексемами *йачм'ін'* (у 178 н.п.), *йачмє́н'* (у 7 н.п.), *йаровина́* (в 1 н.п.). Семема „пшениця” має такі репрезентанти *пшені́ц'а* (в 179 н.п.), *пшині́ц'а* (в 3 н.п.), *пиан'і́ца* (в 2 н.п.), *пшані́ц'а* (в 2 н.п.).

Значний інтерес становлять назви різновидів основних злакових рослин. Вони мають значно більшу варіативність. Наприклад, семема „овес голий або голозерний” передається словом „голий” та іншими похідними від нього *голе́ц'*, *гол'а́к*, *го́лка*, *гол'а́ка*. Такі найменування зумовлені потребою відрізнєння цього сорту вівса з оголеним зерном від іншого більш поширеного, так званого плівкового вівса, зерна якого знаходяться в плівках.

Найбільшу кількість видових назв у центральнослобожанських говірках і відповідно лексем на їх позначення має пшениця. Семема „безоста пшениця” репрезентована такими двослівними й однослівними елементами, що мають прозору мотивацію, а також описовими конструкціями: *безо́ста пшені́ц'а*, *безв'у́са пша́н'а*, *безос'т'уко́ва пшені́ц'а*; *б'ілоу́ска*, *б'ілоколо́ска*, *голоколо́ска*, *го́лка*; *пшені́ц'а без ос'т'ук'і́у*, *пшені́ц'а без ус'т'ук'і́у*. На позначення пшениці звичайної (з остюками) в центральнослобожанському ареалі використовують такі ж форми, як і для загальної назви, а якщо треба конкретизувати, то вживають форми *ості́ста пшені́ц'а*, *пшені́ц'а з ус'т'ук'а́ми*, *пшені́ц'а з ост'ук'а́ми*, *пшені́ц'а з ос'т'ак'а́ми*. Значення ж „пшениця тверда” представлене як однокомпонентними утвореннями: *арна́утка*, *орна́утка*, *арна́ута*, *орна́ута*, *арно́ўка*, *гарно́ўка*, *арн'і́ўка*, *гарн'і́ўка*, *арна́ут*, *арна́ўт* (ці назви походять, очевидно, від турецького *arnavut* „албанський”) [3:86], так і двокомпонентними: *скалі́ста пшені́ц'а*, *склі́ста пшені́ц'а* (походять, мабуть, від слова „скеля”, тобто сорт з твердим, як скеля, зерном). Семема „яра пшениця” репрезентована такими лексемами *йа́ра пше́н'а*, *йарова́ пшені́ц'а*, *йарина́*, *йарі́ц'а*, *йа́рка*, причому слово „ярка” в центральнослобожанських говірках вживається й для називання молодого вівці, яка ще не ягнися. Значення „озима пшениця” має найменшу кількість маніфестантів: *озі́ма пшені́ц'а*, *озі́мина*, *озимина́*.

Отже, підводячи підсумок, ще раз відзначимо, що найменування зернових культур — дуже давня і стійка група слів. У її складі є утворення як праслов'янської доби (жито, овес, просо, пшениця, ячмінь), так і пізнішого часу (гречка, кукурудза), проте основні назви зернових рослин не виявляють тенденцій до зникання, хоч і дуже давні.

ЛСГ на позначення злаків та пов'язаних із ними денотатів становлять цілісну систему із своєрідною організацією. Так, наприклад, мікрогрупи лексем є переважно репрезентантами набору семем: „загальна назва сільськогосподарської культури”, „стебло”, „плодоносна частина”, „тип рослини за формою (кущ, стебло)”. Цілісність ЛСГ „найменування зернових культур” реалізована і в ідентичній чи дуже близькій сегментації денотативного плану. Усвідомлення системності відбилась і в спільній номінації однакових частин різних рослин. Наприклад, *м'і́мєлка* — колосок проса і вівса, те ж саме *во́лот'* й інші.

Назви злакових рослин у центральнослобожанських говірках, як правило, збігаються з відповідними найменуваннями у загальнонародній мові, хоча є й певні відмінності, що виявляються на всіх рівнях діалектного мовлення даного ареалу, наприклад, у семантиці: *метє́лиц'а* — „суцвіття кукурудзи” і літ. „завірюха”, *пла́т'а* — „обгортка качана кукурудзи” і літ. „вид верхнього жіночого одягу”, *м'і́мла* — „суцвіття кукурудзи” і літ. „знаряддя для прибирання подвір'я”; у словотворенні: діал. *в'і́сц'у́жник* (подібний до вівса бур'ян) і літ. *в'і́сц'у́г*; фонетиці — діал. *ус'т'у́к* і літ. *ос'т'у́к*; граматиці — літ. *ос'т'у́к* (чол. рід) і діал. *ос'т'а* (жін. рід).

Однак, ще раз зауважимо, що основні найменування зернових у говірках Харківщини є переважно загальновідомими і загальноновживаними. Ці назви не відзначаються особливою різноманітністю і, як правило, майже безваріантні. Так, наприклад, семема „ячмінь, загальна назва рослини” представлена такими репрезентантами: *йачм'ін'* (загальноновживаний), фонетичним варіантом *йачмє́н'*, що має значне поширення в досліджуваних говірках, і лексичним дублетом *йаровина́* (спорадичний). Значення „кукурудза, загальне найменування культури” представлене формами *кукуру́дза* (літ.),

кукуру́за (найпоширеніший на Харківщині варіант цього слова) і **кукурґу́за** (репрезентант, що поступово виходить із активного вжитку).

Література

1. Гриценко П. Ю. Моделивання системи діалектної лексики / П. Ю. Гриценко. — К. : Наук. думка, 1984. — 227 с.
2. Гук Д. Т. Сельское хозяйство Харьковской области / Д. Т. Гук // Харьковская обл. природа и хозяйство. — Х. : Харк. ун-т, 1971. — Вип. VIII. — С. 163—172. — (Материалы Харьковского отдела географического общества Украины).
3. Етимологічний словник української мови в семи томах. — К. : Наук. думка, 1982—1989. — Т. 1—3.
4. Никончук М. В. Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся / М. В. Никончук. — К. : Наук. думка, 1985. — 312 с.
5. Сабадош І. В. Формування української ботанічної номенклатури / І. В. Сабадош. — Ужгород, 1996. — 192 с.
6. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер. — М. : Прогресс, 1964—1973. — Т. 1—4.
7. Фещенко Н. М. Названия лекарственных растений в украинском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Н. М. Фещенко. — К., 1974. — 24 с.